

Kirstine Frederiksen: Pionérpædagog og foregangskvinde

Med en bibliografi

AF KARL RØNNE

Kirstine Frederiksen, der i slutningen af forrige århundrede nød stor anerkendelse for sine pædagogiske ideer, hvis centrale budskab var at gøre selvvirksomhed og anskuelighed til grundlæggende elementer i skoleundervisningen, har i en række år været næsten glemt af andre end skolehistorikere og pædagogikstuderende. Karl Rønne søger i artiklen om Kirstine Frederiksen at vise bredden i hendes pædagogiske virksomhed, og har som introduktion til videre studier udarbejdet en fortegnelse over hendes omfattende litterære produktion.

Lærerinde Kirstine Frederiksen (1845-1903), stod for sin samtid som én, der hævdede sig ganske enestående ved sin inspirerende kraft og utrættelige ånd. Hendes menneskelige kvalifikationer lader sig næppe helt afdække for en eftertid, men kan dog belyses gennem hendes indsats som pionérpædagog og foregangskvinde, hvortil også den følgende bibliografi kan bidrage.

Et grundtvigsk udgangspunkt

Kirstine Frederiksen¹⁾ er født d. 6. febr. 1845 i Toreby på Lolland og er udgået af en kendt og udbredt landmandsfamilie med stærke venskabsbånd til ledende skikkelser i samtiden. Blandt hjemmets omgangskreds omtales digteren E. Aarestrup, Carl Ploug og Ilia Fibiger, og ved giftermål var familien nært knyttet til D.G. Monrad og til redaktør Vilh. Topsøe.

Det var især moderen, Marie F. Hansen – en søster til den i grænsekampen kendte præst M. Mørk-Hansen – der prægede barn-domshjemmet. »Hun var blandt de første, der viste forståelse for Grundtvigs skoletanker« – fortæller Kirstine Frederiksen²⁾ – »sang og fortælling var min mor uudtømmelig i, hun øvede sit pædagogiske talent på alle, der kom på gården«.

Kirstine Frederiksen sluttede som ganske ung venskab med Charlotte Wagner, der 1868 blev gift med Ludvig Schrøder, Askov, som hun også i et senere brev omtaler som »det kære Askov«. Det var også

gennem Schrøder hun fik sine første større artikler optaget i Nordisk Månedsskrift, som han var medredaktør af.

I den ene artikel – om skolen 1874 – hedder det: Læren om opdragelse kan aldrig afsluttes – det samliv og samarbejde, som skolen byder børn af forskellig natur, må mere end noget andet bevirke en rig udvikling af mange skjulte anlæg.³⁾ Og i den anden fra 1875 – om kvindesagen – siger hun, at kvindens stilling i de mere udviklede samfundsforhold er blevet forandret og indskrænket (der tænkes på den industrielle udvikling), men der må gives hende lejlighed til frit at vælge sin virksomhed i fuld overensstemmelse med sin lyst og sine evner.⁴⁾

Med disse to indlæg er anslået de felter, hvor hendes indsats skulle finde sted, dels inden for det pædagogiske og dels for kvindesagen.

N. Zahles seminarium

I sin ungdom havde Kirstine Frederiksen ved selvstudium erhvervet sig en vidtforgrenet almindelse og indgående sprogkundskaber, så hun bl.a. leverede oversættelsesarbejder til C. Plougs blad Fædrelandet. I 1871-72 foretog hun sin første rejse til Amerika sammen med moderen, og i samme år har hun besøgt Frankrig og Schweiz.

Ved midten af 1870'erne ramtes familiens vidtspredte foretagende af økonomisk ruin, og hendes uafhængige levevilkår og frie studieforhold blev afbrudt, så hun måtte skaffe sig eget udkomme. I 1878 tog hun – som den første kvinde – stenografieksamen med henblik på at blive rigsdagsstenograf, men det viste sig, at hun som kvinde var udelukket herfra. Året efter bestod hun så lærerindeeksamen fra Zahles seminarium med udmærkelse og ansattes samme år 1. nov. ved Frederiksberg skolevæsen.

Fra seminariet sluttede hun sig nær til Ida Falbe-Hansen (Ida Falbe-Hansen tog 1890 magisterkonferens og holdt som første kvinde forelæsning ved Universitetet) (f. 1849) og Augusta Fenger (f. 1844), og – fortæller denne sidste – N. Zahle ønskede at knytte de tre til sin skolevirksomhed, »men hun ville ikke give os den frihed i arbejdet, som vi ikke kunne undvære«⁵⁾.

Kirstine Frederiksen underviste dog et par år (1882-84) i pædagogik på Zahles seminarium.

I hjemmet på Frederiksberg, Kastanievej 4, kaldet Lille Nøbølle efter barndomshjemmet, samledes kredsen, hvortil også kunstneren

Kristiane Konstantin-Hansen hørte, til diskussionsaftener under Kirstine Frederiksens ledelse om »lærde og kuriøse materier«⁶⁾. Hjemmet delte hun med moderen indtil dennes død som 90-årig i 1901.

Mødet med tysk pædagogik

Fra sine første år i København fulgte Kirstine Frederiksen Harald Høffdings (1843-1931) forelæsninger som privatdocent ved universitetet som den eneste kvindelige tilhører⁷⁾. Det førte hende ind i dyberegående filosofiske studier – idet pædagogikken dengang kun anerkendtes som disciplin under filosofien, og hun udarbejdede en afhandling, som i 1891 belønnedes med universitetets guldmedalje (Anna Hude, da cand. mag., var 1888 som første kvinde blevet tilkendt universitetets guldmedalje for en historisk afhandling). Kromans og Høffdings vurdering lød: Fremstillingen udmærker sig ved det fyldige kendskab til pædagogikkens historie, som viser sig at stå til forfatterens rådighed, og nu anvendes til en i det hele træffende og interessant karakteristik af de vigtigste moderne pædagogiske standpunkter i deres sammenhæng med psykologien og ethiken⁸⁾. Denne afhandling blev aldrig offentliggjort, vistnok fordi Kirstine Frederiksen havde planer om at udarbejde den til en større fremstilling. Det formoder Ida Falbe-Hansen⁹⁾, og det kan fremgå af titlen på en artikel, hun skrev: Et kapitel af en utrykt bog⁹⁾.

Heri giver hun udtryk for sin tilslutning til en pædagogik hvilende på filosofien og pædagogen J.F. Herbarth (1776-1841), ligesom hun også bestandigt vender tilbage til Fr. Fröbel (1782-1852). Herbarths tanker dannede skole, så Herbarthianismen helt op i vort århundrede prægede debatten med hovedkvarter i Jena, hvor professor W. Rein hvert år samlede skolefolk til pædagogisk kursus. Fra Danmark stod Herman Trier og Kirstine Frederiksen som indbydere til disse Jena-møder¹⁰⁾. I den omtalte artikel nævner hun »den Herbarthiske undervisningsmetode som den drives med religiøs pietet mod mesteren i Jena«, men hun tager dog noget afstand herfra ved at tilføje: »Den oprindelige Herbarthianisme må søges i Herbarths egne skrifter«. Herbarthianismen udviklede sig da også til en vidtdreven teknik med fare for sløvende mekanisme i Tyskland.

Men Kirstine Frederiksen var også påvirket af andre forskere, som tilførte den herbarthiske teoretiske psykologi et mere praktisk islæt. Det gælder således den tyske læge Wilh. Preyer (1841-97), hvis mi-

nutiøse iagttagelser af barnets første udvikling i hans bog Die Seele des Kindes (1882) hun citerer i sin lille bog Barnets sjæleliv 1890, den første egentlige danske børnepsykologi. Bogens alment oplysende sigte søges opnået ved anskuelige småtræk, rammende citater og rodfæstede fyndord, og Kirstine Frederiksen konkluderer: »Barndommen har sit eget mål og – mener de, der elsker den – sin egen ret til at være«.

Udateret billede af Kirstine Frederiksen. KBs billedsamling.

Amerikanske indtryk 1886-87

Hvad der især gjorde Kirstine Frederiksens navn kendt i pædagogiske kredse var hendes bøger om anskuelsesundervisning, et fag som datiden knyttede store forventninger til. Især med henblik herpå tilbragte hun 1886-87 et halvt år i Amerika, hvor faget Object-learning eller Nature-study tilførte den europæiske opfattelse af anskuelsesundervisning opfriskende elementer, som frigjorde det fra de gamle »forstandsøvelser«. Mest optaget blev hun af et besøg 1886 i en øvelsesskole i Chicago, hvor nature-study dannede undervisningens hele grundlag. I overensstemmelse med barnets natur går man mere i bredden end i dybden, iagttager naturen under alle former i stedet for systematisk fagdeling, flere fag samvirker med tegning som udgangspunkt. Gode stile om et emne mangfoldiggøres på skolens trykkeri og benyttes som læseøvelser, »barnets egen tale er den bedste barnelitteratur«. Brugen af læsebøger begrænses stærkt, hver klasse har sit eget bibliotek af håndbøger og »readers«. Fortælle-talentet derimod er ikke så stærkt udviklet, men historieundervisningen tager sit udgangspunkt i de kendte omgivelser (bygninger, genstande, personer). Hun fører nature-study som skolefag tilbage til schweizeren Agassiz, senere professor i Boston, og tilføjer: Den amerikanske skoles mest egenartede fremtoninger skyldes oprindelig europæiske ideer.¹¹⁾

Efter hjemkomsten deltog hun i skolemødet i København 1888, hvor lærerinde Ingeborg Nielsen, Odense, foretog en undervisningsdemonstration udfra sin året før udgivne bog om faget, den hvilede netop på det traditionelle europæiske grundlag¹²⁾. Kirstine Frederiksens bog 1889 betegner et brud ved at sætte barnets selvvirksomhed både i tankeliv og manuelt i centrum, så »hænderne (bliver) vore første læremestre i filosofien«. Forstandsøvelsernes autoritetspræg er forladt, når det hedder, at faget skal stille barnet i så umiddelbart forhold til tingene, at ingen vedtagen opfattelse eller overleveret synsmåde skal lægge sig imellem, og føre barnet ind i det almene – hele samfundet tilhørende – tankeliv, på en sådan måde, at dets selvstændighed ikke går tabt.

På Frederiksberg satte hendes virksomhed for faget sig spor i undervisningsplanen 1892, hvor det hedder om faget: »Skønt der ikke fordres gennemgået et bestemt pensum i anskuelsesundervisningen, og skønt der kun i forberedelsesklassen anvendes særlige timer til

denne disciplin, benyttes dog i alle klasser lejligheden, hvor denne tilbyder sig til at udvide børnenes kendskab til deres nærmeste omgivelser (hjemmet, byen, landet, skoven osv.), ligesom ethvert fag på sit første trin så vidt muligt behandles som anskuelsesundervisning. Tegning på vægtavlen anvendes ved denne og beslægtede discipliner så meget som muligt⁽¹³⁾.

Faget fik ikke den forventede udbredelse og betydning i Danmark, medvirkende hertil var nok den formalisering, det mod disse oprindelige intentioner blev præget af. Ved isolering som et skemafag blev det afsporet fra den frihed og bevægelighed i tankegang og stofvalg, som kræves af fagets udøvere. Hertil kom at senere undervisningsplaner bandt fagets forskellige emner til behandling måned for måned.⁽¹⁴⁾ Faget gled i løbet af 1920'erne ud af undervisningsplanerne, men det havde medvirket til, at anskuelighedsprincippet fik en mere naturlig plads også i andre skolefag.

Nye amerikanske impulser 1893

Kirstine Frederiksen foran citerede iagttagelse, at den amerikanske pædagogiske egenart hvilede på europæiske forbilleder, gælder også for den eksperimentelle psykologi, som den amerikanske pædagog Stanley Hall (1846-1924) overførte fra Tyskland til USA. Her havde denne forskningsgren ikke alene langt større økonomiske muligheder, men den skabte også her et anstrøg af »bevægelse« med begejstret tro på en ny børneopdragelse. Der stiftedes en forening med Stanley Hall som videnskabelig leder med det formål i skole- og forældre-kredse at udbrede kendskab til de nye forskningsresultater og især gennem enquete-metoden at indsamle nyt materiale.

Med den pædagogiske verdenskongres 1893 i Chicago overførtes bevægelsen til Europa. Her deltog også Kirstine Frederiksen som udsendt af Dansk Kvindesamfund. Indtrykkene fra sine rejser samlede hun i bogen *Amerikanske undervisningseksperimenter 1896*, hvori man for første gang på dansk møder John Deweys (1859-1952) slogan: *We learn to do by doing*, senere forkortet til »learning by doing«. I bogen gør hun opmærksom på, hvor mange forskellige opfattelser, der i de 44 stater gør sig gældende fra den mest traditionelle mekaniske effektivitet til fremskridtsivrige, børnevenlige skoler, men »der er vakt så megen sans for pædagogikken som kunst og særligt for et psykologisk studium af barnet, at man sikkert vil sætte

al sin unge kraft ind på at tilegne sig denne den ædleste af alle kunster i stedse forøget mål«.

På Stanley Halls lærerseminarium i Worcester – fortæller hun – giver de lærerstuderende skildringer af deres psykologiske iagttagelser af børn eller egne barndomserindringer. Formålet er ikke videnskabeligt, der tilsigtes at give de kommende lærere en psykologisk indstilling til børn i stedet for en rent faglig, og at stimulere deres sans for barnets ejendommeligheder, »studiet af børn er pædagogikkens grundlag«. Ikke alle delte begejstringen for den nye psykologi, ej heller hendes oprindelige lærermester prof. Harald Høffding, som fra sin Amerikarejse hjembragte et helt andet indtryk. Han havde vel truffet en psykolog, der »forenede interessen for det eksperimentale med interessen for de filosofiske problemer. Der er så mange eksperimentale psykologer, med hvem det ikke er så. I Amerika var der forskrækkeligt meget metafysik i luften ved siden af ganske specielle og uprincipielle eksperimentallundersøgelser«¹⁵⁾.

Kirstine Frederiksen fremlagde i et foredrag i Pædagogisk Selskab i 1894¹⁶⁾ en oversigt over de hidtidige børnepsykologiske undersøgelser og fremsatte slutteligt et forslag om at »undersøge i større eller mindre omfang, hvorvidt de brugelige lærebøger i skolen bliver forstået af eleverne, særligt hvad sproget angår«. Der blev også nedsat et udvalg »til at foretage enkelte praktiske psykologiske undersøgelser«, her fik bl.a. Herman Trier, Alfred Lehmann og Kirstine Frederiksen sæde. Udvalget sætter dog ikke spor i selskabets følgende årsberetning.

Forklaringen herpå må nok søges i, at alvorlig og langvarig sygdom netop ved 1895 tvang Kirstine Frederiksen ind i flere års uvirksomhed, den medførte også, at hun måtte tage afsked fra skolevæsenet på Frederiksberg, men som Ida Falbe-Hansen udtrykte det: »Ingen herhjemme har drevet denne moderne videnskab med en sådan interesse og energi som hun«⁸⁾.

I Dansk Kvindesamfund

Jævnside med sin virksomhed inden for skolen ydede Kirstine Frederiksen en afgørende indsats inden for Dansk Kvindesamfund, stiftet 1871. Foruden leder af Kvindelig Læseforening fra 1875 blev hun snart optaget af de forskellige praktiskpædagogiske aktiviteter, samfundet udfoldede i de første år. Hun var medlem af bestyrelsen for

dets tegneskole, af kogeudvalget, af dets fæstekontor og af håndværkerudvalget. Som medlem af samfundets bestyrelse blev hun tilsynsførende ved bladet Kvinden og Samfundet, som begyndte at udkomme 1. januar 1885 med hendes navn som udgiver indtil 1890, men med skiftende redaktører.

Hendes indsats i DK's første år har således først og fremmest et pædagogisk sigte. Kvindernes uddannelse til erhverv havde hidtil været aldeles forsømt. Nu åbnedes der en hel vifte af uddannelsesmuligheder, samtidig med, at Kvindelig Læseforening gav kvinderne adgang til at erhverve en almen kulturbaggrund, som hidtil havde været de fleste forment.

Den 10. marts 1887 blev hun samfundets formand. I hendes tid som formand arbejdede samfundet især for kvindelig kommunalvalgret, ægtefællers formueretslige ligestilling, kvindelig valgret til skolekommissioner og til styrelsen af »de fattiges kasse« og for lov om børn født uden for ægteskab. Også en stenografstrid og skolekøkken-sagen stod da på samfundets dagsorden. Hun måtte som følge af den tiltagende svagelighed i et par perioder overlade formandsposten til andre, indtil hun 1894 helt måtte fratræde styrelsen. Det blev dog naturligt, at hun ved samfundets 25 års jubilæum 1896 holdt festtalen. Gyrithe Lemche skriver om hende: »Hun var i henved 20 år Dansk Kvindesamfunds levende sjæl og bankende hjerte«¹⁷⁾.

Marcus Rubin indtrådte på Kirstine Frederiksens opfordring i DK's bestyrelse¹⁸⁾ – hun foretrak ham for Harald Høffding. – Han erindrer sit samarbejde her således: »Her var jeg sammen med frk. Kirstine Frederiksen, frk. Elisabeth Grundtvig, frk. Inger Pontoppidan m.fl. Der var noget vist puritansk over dem ... de havde indtaget kamppladser ... en sådan kampstilling vil altid i nogen grad præge den pågældende ... de arbejdede med beundringsværdig ro, tillid og kraft for deres sag, der på alle punkter har vundet frem med en fart, som dengang ingen ville have troet mulig. De var pionerer med en stolt uafhængighed, der i sig selv gav dem mere end ligeret med mændene¹⁹⁾. I 1902 overtog hun redaktørposten af Kvinden og Samfundet, der samtidig skiftede fra uge- til 14-dages blad. At hun i 1903 blev æresmedlem af det internationale kvinderåd, kom næppe til hendes kundskab før hendes død.

I en artikel: Forholdet mellem forældre og børn før og nu i Kvinden og Samfundet 1900 nr. 1-3, opridser Kirstine Frederiksen sit syn

på familielivet og børnene i tydelig modsætning til Ellen Keys (1849-1926) Barnets århundrede, som genoptager Rousseaus tanker. Kirstine Frederiksen skriver således: »Børnenes rettigheder er blevet proklameret, men forstår de også at udnytte disse rettigheder? eller er der snarere fulgt nogen skuffelse oven på begejstringen? ... Oven på forkuelsen fik vi forkælelsen, i stedet for den stærke gensidige pligtfølelse fra forældrenes side forfængelighed og slaphed, fra børnene slaphed og fordringsfuldhed. Desuden er tiden unægtelig fjendtlig mod familielivet, fader og moder går ofte til hver sine forretninger, mens børnene beskæftiges i skoler og børnehaver. Sporten griber de unge og lærer dem hensynsløshed mod hjemmet, foreningslivet danner store midtpunkter, der drager familiens medlemmer til hver sin side, de pligter, der før dannede bånd mellem forældre og børn, bliver overtagne af det offentlige.«

Over for et forslag fra Nina Bang (f. 1866) i Tilskueren 1898 om at indrette kooperative husholdninger for at kvinden kan bevares for arbejdsmarkedet, indvender Kirstine Frederiksen, at med mange hjem under ét tag forspildes, hvad arbejderne stred og slæbte for: at kvinden kan blive hjemme under barnefødsel og barnepleje. (Kvindesagen og Børnene, 1900).

Forskolesagen

I de sidste årtier af 1800-tallet rejste sig en bevægelse for at bringe den betrængte landsbyskoles undervisning op på højde med byskolen. Som et vigtigt led heri indgik ønsket om oprettelse af forskoler ud over landet med særligt uddannede lærerinder.

Her gik bl.a. Theodora Lang i spidsen ved 1891 i tilknytning til sin realskole i Silkeborg at indrette en klasse for forskolelærerinder. Herom fortæller hun i en levnedsskildring: »Jeg har fået min store interesse for denne undervisning (af småbørn) særligt udviklet dels gennem studie af Kirstine Frederiksens skrifter om dette emne ... og dels gennem personligt kendskab og samkvem med denne højtdannede kvinde«²⁰).

Et par år senere åbnedes 1893 under R.J. Holms ledelse Statens forskoleseminarium i Vejle, der blev retningsgivende for den nye læreruddannelse. Desuden kom også snart et seminarium i Varde til.

Uddannelsen var kun 1-årig. Aspiranterne underkastedes før optagelsen en almindelig kundskabsprøve, men uddannelsen foregik

ellers mest muligt ved praktisk undervisning på den tilknyttede øvelsesskole, og der afsluttedes kun med en prøve i praktisk undervisningsfærdighed, hvori der blev stillet hver eksaminand to opgaver.

Som censor ved disse prøver på forskoleseminarierne udpegede ministeriet d. 22. febr. 1899 Kirstine Frederiksen, hvis helbredstilstand atter viste sig i bedring. Man må derfor også formode, at hun som ministeriets konsulent har deltaget i udarbejdelsen af cirkulæret af 6.-4. 1900, det Sthyrskes, vedrørende forskolen, der fulgte efter skoleloven 23. marts 1899. Især afsnittet om anskuelsesundervisning er i påfaldende grad beslægtet med hendes formuleringer, da Statens Lærerhøjskole i 1901 optog faget på sin kursusplan, var det også med Kirstine Frederiksen som instruktør.

Det store behov for forskolelærerinder, der snart viste sig også på øerne, gav anledning til, at forstanderne på Femmers seminarium, Johs. Huus og Emilie Jansen fattede planen om også at oprette et forskoleseminarium i København. De bad Augusta Fenger om at blive forstander, men da hun undslog sig, indvilligede Kirstine Frederiksen i at tiltræde stillingen. Sit hverv som ministeriets censor måtte hun dermed opgive, og hun efterfulgtes af Ida Falbe-Hansen. Seminariet åbnedes i aug. 1901 og opnåede straks statsanerkendelse med dertil hørende støtte. Kirstine Frederiksen havde sammen med de to seminarieforstandere udarbejdet en undervisningsplan, som vel fulgte Vejle i de store linjer, men også bar præg af hendes særlige synspunkter. Således skulle der gives undervisning i barnets psykologi og de studerende vejleddes i at iagttage børn. Metodelæren byggede på hendes store anskuelsesbog, og hjemstavnslære med tilknyttede udflugter indgik i undervisningen ved øvelsesskolen. Da Kirstine Frederiksen døde gled den lille passus om vejledning i at iagttage børn og om hjemstavnslære kort efter ud af planen²¹⁾.

I 1903 begav hun sig for fjerde gang over Atlanterhavet for at deltage i et pædagogisk sommermøde i USA og for at besøge familien dér. Hun håbede, at rejsen over havet skulle overvinde den svækkelse af hendes helbred, som atter havde meldt sig. En lungebetændelse stødte imidlertid til og den 31. august 1903 døde hun under besøg hos slægtninge i en villa på Alleghennybjergene. Hendes aske førtes til Danmark og nedsattes på Toreby kirkegård på Lolland, hvor hun var født.

Meddelelsen om hendes død gav anledning til et sådant væld af mindeord, at et særligt tillæg af Kvinden og Samfundet måtte udsendes. En storstilet mindehøjtidlighed med musik og fremtrædende talere samlede 400 mennesker, og der udgik indbydelse til stiftelsen af et legat i hendes navn af andre betydende navne. Alt taler for samtidens bevidsthed om Kirstine Frederiksens enestående betydning.

Idag er det kun ved uddelingen hvert 4. år af legatet – det er sidst (1980) opslået som et rejselegat på 1000 kr. – at man endnu ser hende nævnt.

Sin livsholdning har hun engang kortfattet udtrykt således: »Kultur er at være gennemtrængt af bevidstheden om menneskenes indbyrdes samhørighed, at arbejde ikke blot for sin egen lille verden eller sin øvrige samtid, men for arbejdets egen skyld d.v.s. de ukendte slægter, som skal nyde dets frugter.«

NOTER

Alle citater er i artiklen gengivet i moderne sprogform.

1. Udover almindelige opslagsværker kan henvises til Bibliografien: Nekrologer og omtaler, Mindefesten, Mindelegat.
2. To hjem Kvinden og Samfundet 1901 nr. 31-34.
3. Nord. Månedsskrift 1874.
4. Nord. Månedsskrift 1875.
5. Augusta Fenger: Erindringer v. Johanne Kjær 1932 s. 81.
6. Augusta Fenger: Mindeord K & S 10-10. 1903.
7. H. Høffding: Mindeord K & S 10-10. 1903.
8. Ida Falbe-Hansen: K.F.s litterære virksomhed K & S. 10-10. 1903.
9. Bog og Naal 1895 s. 69-77.
10. Bog og Naal 1895 s. 153-55.
11. Efter Amerikanske undervisningseksperimenter 1896.
12. Beretning om DLF's 3. alm. skolemøde i Kbhvn. 1888.
13. Frederiksberg kommuneskolers undervisningsplan 1892.
14. Normalundervisningsplan v. DLF. 1920.
15. Harald Høffding: Erindringer 1928 s. 221.
16. Referat i Vor Ungdom 1895 s. 99 ff. og 142 f.
17. Efter Gyrithe Lemcke: Dansk Kvindesamfunds historie gennem 40 år, 2. udg. 1939.
18. L. Rerup: Rubins brevveksling I-IV, 1963, breve d. 7.-3. og 24.-3. 1890.
19. Marcus Rubin: Nogle erindringer 1914 s. 137.
20. Lærerne og Samfundet IV 1914 s. 204 f.
21. Københavns forskoleseminariums programmer I-X 1902-23.

En Kirstine Frederiksen-bibliografi

Den følgende bibliografi kan ikke gøre krav på fuldstændighed alene af den grund, at dagspressen ikke er medtaget, men hvad hendes synspunkter, interesseområder, hendes sprog og stil angår, skulle der med det anførte være opnået fuld dækning.

Selvstændige udgivelser

ANSKUelsesUNDERVISNING, håndbog for lærere med tegninger af Agnes Jerndorf-Jessen, København, 1889, 214 sider.

2. gennemsete og forøgede udgave, anbefalet af ministeriet for kirke- og undervisningsvæsen, med tegninger af Agnes Jerndorf-Jessen, Kristiane Konstantin-Hansen m.fl. København 1896, 304 sider.

3. forøgede udgave, København 1907, 268 sider (uden angivelse af udgiver). Afsnittet Mosen signeret K.L. (Kathrine Lønborg, Natalie Zahle til minde, 1927, s. 74).

BARNETS SJÆLELIV, Studentersamfundets småskrifter nr. 117-18 red. Herman Trier, København 1890, 36 sider.

TIL MINDE OM FREDERIK MARKUS FREDERIKSEN 11-4. 1856 – 30-11. 1893, trykt som manuskript med en efterskrift af C.V. Prytz: Forstmanden F.M.F., København 1894, 70 sider.

DEN SORTE TAVLE, vejledning i kridttegning for lærere med tegninger af Suzette C. Holten og Elise Konstantin-Hansen, København 1895, 28 sider.

AMERIKANSKE UNDERVISNINGSEKSPERIMENTER, indtryk fra Chicagoudstillingen med prøver på elevarbejder, København 1896, ill. 60 sider.

HJEMSTAVNSLÆRE, udgivet af Den danske Pigeskole, 1900 ill. 24 sider (oprindeligt trykt i Bog og Naal 1899-1900).

TO HJEM, særtryk af Kvinden og Samfundet 1901.

Tidsskriftartikler

Anvendte forkortelser:

Tidsskr.f.H.: Tidsskrift för Hemmet tilegnet Nordens Qvinnor, red. af friherrinnan S. Adlersparre f. Leijonhufud, kaldet Eselde (S.L.-d.) fra 1886 Dagny utgifen af Frederika Bremer-förbundet.

VU: Vor Ungdom, red. Hermann Trier.

K&S: Kvinden og Samfundet, Dansk Kvindesamfunds blad fra 1-1.

1885, skiftende redaktører m. K.F. som udgiver 1885-90, og som redaktør fra 1-1. 1902-1903.

B&N: Bog og Naal, Den danske Pigeskoles blad, red. Theodora Lang.

1874

SKOLE ELLER IKKE SKOLE. – Nordisk månedsskrift for folkelig og kristelig oplysning, udg. af L. Helveg, Fr. Ingier, Ge. Vilh. Lyng, L. Schrøder og I. Ingier, Odense. 2. halvår s. 145-50. Sign. K.F.

1875

OM KVINDEN OG SAMFUNDET. Nord. månedsskr. 2. halvår s. 288-305. Sign. K.F.

1878

BREV OM DEN DANSKE KVINDE. Tidsskr.f.H. s. 260ff. Sign. K.F.

1880

BREV FRA KJÖBENHAVN. Tidsskr.f.H. s. 136 ff. Sign. K.F.

1882

FICHTE SOM PÆDAGOG. – VU s. 1 ff.

DEN DANSKE LANDSBYSKOLE. VU s. 384 ff.

1883

BREF FRÅN KJÖBENHAVN (Svend Trøst, Schandorph, Kvindesagen som skole spørgsmål m.m.) Tidsskr.f.H. s. 34 ff. Sign. K.F.

AMERIKANSKE FREMSKRIDTSKVINDER. Ude og Hjemme red. Xylograf Fr. Hendriksen nr. 343 s. 372 ff.

1884

DE REVENTLOWSKE SKOLER. VU s. 147 ff.

BREV FRA KJÖBENHAVN. (Pauline Worm og Kjöbenhavnerne i og udenfor æstetikken, pædagogiske spørgsmål, grundtvigianernes forhold til realismen) Tidsskr.f.H. s. 226 ff. Usigneret.

1885

REALISME I UNDERVISNINGEN. VU s. 147 ff.

TYSKE PÆDAGOGER I DET 19. ÅRHUNDREDE. VU s. 447 ff.

STRINDBERG – KVINDESAGEN. K&S s. 41-51.

Anmeldelse:

N. J. NØRLUND: SJÆLELÆRE. VU s. 352.

1886

BØRNEPSYKOLOGI. VU s. 381 ff.

1887

DE FORENEDE STATERS ALMINDELIGE LÆRERFORENING.

VU s. 487 ff.

UNDERVISNINGEN I DE FORENEDE STATER I KVINDERNES
HÆNDER. K&S s. 73-78.

Anmeldelse:

H. HØFFDING: ETIK. K&S s. 138-42.

1888

LÆRERUDDANNELSEN I DE FORENEDE STATER. VU s. 74 ff.

DE DANSKE FORFATTERINDER OG KRITIKKEN. K&S s. 79-82.

1889

EN FRANSK INDBERETNING OM SKOLEVÆSENET I NORDEN.
VU s. 466 ff.

MARIE ZAKRZEWSKA. K&S s. 233-39, 240-48 og 1890 s. 9-18.

1890

MARIE ZAKRZEWSKA. Dagny s. 25-30.

NYE UNDERVISNINGSMETODER. K&S s. 193-96.

Anmeldelse:

SONJA KOVALEVSKI: UR RYSKA LIFET. K&S 65-70.

ANSKUELSEUNDERVISNING. HJEM OG SKOLE. 3. årg. v.
Dansk Skoleforening.

1891

DANSK KVINDESAMFUND. K&S s. 177-83.

Anmeldelse:

H. BAGGER: DEN DANSKE BØRNEHAVE. VU s. 526 f.

1892

KVINDESAGEN SOM SOCIALT SPØRGSMÅL. K&S s. 89-98.
OM KVINDERS ANVENDELSE SOM RIGSDAGSSTENOGRAFER.
K&S s. 1-4, 23-25.

1893

FORORD til Patridge Lelia: Billeder af amerikansk skoleliv, oversat af O.F. Metodebog for forskolen.
EN VERDENSKONGRES. VU s. 590 ff.
BREVE FRA AMERIKA, DET INTERNATIONALE KVINDEMØDE.
K&S s. 115-22, 156-58, 179-81.
KVINDEARBEJDET PÅ VERDENSUDSTILLINGEN. K&S s. 185-92.

1894

LÆRERNES FAGUDDANNELSE. VU s. 728 f.
Anmeldelse:
J. LIE: NIOBE. K&S s. 33-36.

1895

ET KAPITEL AF EN UTRYKT BOG. B&N s. 69-77.
BØRNEPSYKOLOGISKE UNDERSØGELSER. VU s. 99 ff.

1896

BØRNEPSYKOLOGI. B&N s. 250-54, 1897 s. 50-54, 97-98, 1898 s. 2-5, 21-25.
Anmeldelse:
ANTON ANDERSEN: DANSKE FORFATTERE I DET NITTENDE HUNDREDEÅR. B&N 282-84.

1897

KVINDESAGEN OG DENS KVINDELIGE KRITIKERE. EN ANTIKRITIK. – Tilskueren v. M. Galschiøt, marts s. 264-83.
KATE FIELD. MINDEORD. K&S s. 92 f.
EN HUNDREDEÅRIG UDTALELSE OM UNGE PIGERS LÆSNING. GOETHES ANDEN EPISTEL. K&S s. 165 f.
Anmeldelser:
LUDV. FEILBERG: OM LIGELØB OG KREDSNING I

SJÆLELIVET. B&N s. 137-41.

INGEBORG SIMSEN: JORDEN RUNDT PÅ 24 MINUTTER.

B&N s. 253-55.

1898

ET JUBILÆUM. DE AMERIKANSKE KVINDERS STEMMERETS-
FORENING I 50 ÅR. K&S s. 114 f.

ET JUBILÆUM. FRKN. KONSTANTIN-HANSENS OG BINDES-
BØLLS BRODERIFORRETNING GENNEM 25 ÅR. K&S s. 185 f.

OM UDVEKSLING AF LÆRERINDER VED DE NORDISKE
PIGESKOLER. B&N s. 71-74.

ET PAR TILLÆG TIL »ET FORSLAG«. (Fröbelkursus)

B&N s. 151-54.

Anmeldelser:

ALF. LEHMANN: OVERTRO OG TROLDDOM. VU s. 444 ff.

JUDITH KELLER: MIRA. K&S s. 95 f.

MARHOLM-HANSEN: FRU LILLY. K&S s. 197-200.

P. G. MØLLER (SØREN NØRREBRO):

KUNSTEN AF VÆRE LÆRER. B&N s. 58.

DR. PHIL. OSCAR HANSEN: OPDRAGELSESLÆRE I.

B&N s. 118-19.

J. J. ROUSSEAU: EMIL ELLER OM OPDRAGELSE, PÅ DANSK

VED VILH. MALLING. B&N s. 203-08.

1899

DET KOMMUNALE SKOLEVÆSEN I KØBENHAVN.

VU s. 381-91, 618-21.

TIL MØDRE OG FÆDRE. EN RUNDSPØRGE. VU og B&N s. 188.

HJEMSTAVNSLÆRE. B&N s. 185-88, 209-13, 1900 s. 33-37, 53-60,
73-76.

Anmeldelser:

LYKKEPSYKOLOGI. C. LAMBEK: BIDRAG TIL IBSEN-

KRITIKKEN. K&S nr. 22. 27-12.

DEBUTANTER. GYRITHE LEMCKE: SOEDTMANN'S JOMFRUER,

KARIN MIKAELIS: HØJT SPIL, AGNES HENNINGSSEN:

GLANSBILLEDER OG INGEBOG RAUNKJÆR: MEMENTO.

K&S s. 162-64.

DR. PHIL. H.N. BANG: OVERSIGT OVER SKOLENS OG
OPDRAGELSENS HISTORIE. B&N s. 195-97.

1900

FORHOLDET MELLEM FORÆLDRE OG BØRN FØR OG NU.

K&S nr. 1., 2. og 3.

KVINDESAGEN OG BØRNENE. K&S nr. 5.

EN ANTIPROTEST. K&S nr. 10.

FRK. HJORTS HUSMODERFORENING OG DE KØBENHAVNSKE
LÆRERINDER. K&S nr. 24.

VORE PIGEBØRN. K&S nr. 30.

FRA BØGER OG BLADE. K&S nr. 40.

Anmeldelser:

»TILSKUEREN«s OMTALE AF FABRIKSLOVEN OG KVINDERNE.
K&S nr. 16.

CHARLOTTE PERKINS: WOMEN AND ECONOMICS.

K&S nr. 37, 38 og 39.

DANSKE DIGTE TIL SKOLEBRUG V. A. CARSTENSEN OG
K. IVERSEN. B&N s. 90 f.

1901

OM SMÅBØRNS SJÆLELIGE UDVIKLING. i Vore hjem v. Emma
Gad bd. 2. s. 10-33.

DIE GESCHICHTE DER FRAUENBEWEGUNG IN DÄNEMARK.
Handbuch der Frauenbewegung red. Helene Lange u. Gertr. Baume,
Berlin s. 290-301.

KVINDERNES ÅRHUNDREDE. K&S nr. 1, 2 og 3.

SKOLEN OG STORKESPØRGSMÅLET. K&S nr. 4.

PSYKOLOGISK OG PÆDAGOGISK LITTERATUR. K&S nr. 22.

TO HJEM. K&S nr. 31, 32, 33, 34.

OM FRILUFTSUNDERVISNING. B&N s. 80-85.

1902

PLAN TIL EN HJEMSTAVNSLÆRE. B&N s. 174 f.

Anmeldelse:

BONFILS OG HANSEN-TYBJERG: VERS TIL UDENADSLÆRE.
B&N s. 135.

78

KØBENHAVNS FORSKOLESEMINARIUM. PROGRAM. Under medvirken af J. Th. Huus og Emilie Jansen.

1903

EN AMERIKANSK SOMMERSKOLE. K&S nr. 19, også i det skandinaviske-amerikanske blad Nordlyset 1903.

Anmeldelse:

CLARA BERGSØE: CAMILLA COLLET, ET LIVSBILLEDE.

K&S nr. 3.

Utrykt afhandling

En ordnet fremstilling og begrundelse af de vigtigste almene love, som lader sig udlede af den nyere psykologi og etik. – Filosofisk-pædagogisk afhandling belønnet med universitetets guldmedalje 1891.

Nogle dagbladsbidrag

ANMELDELSE AF STUART MILL: KVINDENS UNDERKUELSE, OVERSAT AF GEORG BRANDES 1869. Fædrelandet red. C. Ploug d. 7. og 8. jan. 1870, sign. C.R. Ida Falbe-Hansen oplyser, at denne anmeldelse er skrevet af K.F., og at hun anmeldte »flere bøger« i Fædrelandet. Af brev fra K.F. fremgår det, at hun også har ydet oversættelsesarbejder til bladet.

KVINDESAGEN I EUROPA. Artikelrække i Dagbladet 1884. Også her har hun ydet anmeldelser »dog ikke meget« (I.F.H.)

OM BJØRNSON. Politiken 23-8.1887.

Nekrologer og omtaler

Kvinden og Samfundet 5. sept. og 10. okt. 1903 m. et tillæg og portræt. MINDEORD af: Elisabeth Grundtvig, Bjørnstjerne Bjørnson, N. Zahle, Jutta Bojsen Møller og Ida Falbe-Hansen (den litterære virksomhed). UDTALELSER AF VENNER OG MEDARBEJDERE: Augusta Fenger, Pauline Agger, Maria Anholm, U. Birkedal, Ellen Branth, Anna Drewes f. Lützen, A. Stampe-Feddersen, Emma Gad, Svend Høgsbro, Annette Jensen, Augusta Knudsen, Viggo Monrad, Marianne Nielsen, Charlotte Norrie f. Harbau, A. Quittenbaum, Marcus Rubin, Ingeborg Raunkjær, Poul Sveistrup, Viborg, Anna Brosbøll, Helene Berg, H. Thaarup, M.C. og V. Gjør-Koch.

Bog og Naal 1903 s. 199 f.

Nordlyset (skandinavisk-amerikansk blad) nr. 19. 1903.

The Women Tribune (am. kvindeblad) 1903.

Københavns Forskoleseminarium, program 1904 v. J. Th. Huus og Emilie Jansen.

Nationaltidende 25-2. 1912. En omtale.

(se også biografiens noter).

Mindefesten

Den 4. okt. 1903 foranstaltede Dansk Kvindesamfund en mindefest i Wittmacks lokale, hvor 400 mennesker samledes til musik og TALER af frk. Anna Bruun, professor Høffding, skolebestyrer Huus, frk. Grundtvig og hilsener fra danske, norske, svenske og finske kvindekretse samt fra præsidenten for det internationale kvinderåd mrs. May Wright Sewal. (meddelt i Kvinden og Samfundet 10. okt. 1903.).

Mindelegat

Et halvt hundrede fremtrædende personligheder, især fra skoleverdenen og kvindebevægelsen indbyder til stiftelse af en legatfond til Kirstine Frederiksens minde (bl.a. Bog og Naal 1904 s. 151-52). Blandt de ikke ved mindeordene nævnte personer bemærkes: Hanna Adler, Kristiane Konstantin-Hansen, Selma Lagerlöf, Theodora Lang, W. Rein, Jena, Ludvig Schrøder, Herman Trier, Louise Winteler, Kristiane Iversen, J. Olsen (seminarieførst. Varde).

Legatet uddeltes første gang 1908 som boglegat på 30 kr. til elever på Københavns forskoleseminarium. Sidst er det opslået som rejselegat på 1000 kr. hvert 4. år (Folkeskolen 1980).

Portrætter

Tegning af Erik Struckmann (Rigsdagen), portræt på Marie Luplaus maleri: Fra kvindevalgretskampen, buste af Magde Monrad. Foto: brystbillede i halvprofil (Det kgl. Biblioteks billedsamling), helfigur en face: Københavns forskoleseminariums program 1904 (i Danmarks pædagogiske Bibliotek).

Breve

I Det kgl. Biblioteks håndskriftafdeling er bevaret breve fra K.F. til:

Benedikte Arnesen Kall, Fr. Bajer, Clara Bergsøe, Chr. Bruun, Jonas Collin (d.y.), Fr. Dahl, Dansk Skoleforening, Lorenz Frölich, Fr. Hendriksen, Harald Høffding, Helga Johansen, til og fra Charlotte Klein, Alfred Lehmann, Marie Luplau, Carl Ploug, Marcus Rubin, Ludvig Schrøder, Ludvig Trier, Charlotte Schrøder f. Wagner.

Enkelte af brevene til Marcus Rubin trykt i hans brevveksling I-IV, 1963 v.L. Rerup: 6-11, 8-11 og 21-11.1887 og 7-3. og 24-3.1890.

Privatarkiv

Kirstine Frederiksens litterære virksomhed må have afsat et omfattende privatarkiv, men ifølge Elisabeth Grundtvigs meddelelse 26. nov. 1933 (Rubins brevveksling IV s. 100) er det næppe bevaret.

Det har da også forgæves været efterlyst i Rigsarkivet, Det kgl. Bibliotek, Danmarks pædagogiske Bibliotek og i Dansk Kvindesamfunds arkiv og i Kvindehistorisk Samling, Århus.

Muligheden for, at det stadig helt eller delvis er bevaret, privat kan ikke udelukkes.